

**O'ZBEK TILIDA FITONIMLARNING MORFOLOGIK VA FONETIK
XUSUSIYATLARI.**

**МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ И ФОНЕТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА
ФИТОНИМОВ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ.**

**MORPHOLOGICAL AND PHONETIC CHARACTERISTICS OF PHYTONYMS
IN THE UZBEK LANGUAGE.**

Suyunova Kamola Uchqun qizi

Termiz davlat pedagogika instituti

Tillar fakulteti O'zbek tili va adabiyoti

yo'nalish 4-kurs

+998-94-785 01 28

suyunovakamola2003@gamil.com

Annotatsiya;Ushbu ishda o'zbek tilidagi fitonimlarning (o'simlik nomlarining) morfologik va fonetik xususiyatlari o'rganiladi. Fitonimlar xalq tilida va adabiy matnlarda keng qo'llanilib, ularning tuzilishi, shakllanish yo'llari, tovush tarkibi tilshunoslik nuqtai nazaridan katta ahamiyatga ega. Ishda fitonimlarning tarkibiy qismlari, ular tarkibida uchraydigan affikslar, morfemalar va tovush o'zgarishlari tahlil qilinib, ularning semantik yuklamasi ham ko'rib chiqiladi. Shuningdek, fitonimlarning xalq og'zaki ijodi, maqol, matal va folklor namunalaridagi o'rni haqida ham fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar;fitonim, o'simlik nomlari, morfologiya, fonetika, morfemika, tovush o'zgarishi, semantika, xalq og'zaki ijodi, o'zbek tili.

Абстрактный;В данной работе изучаются морфологические и фонетические характеристики фитонимов (названий растений) в узбекском языке. Фитонимы широко используются в фольклорных и литературных текстах, а их структура, способы образования и звуковой состав имеют большое значение с лингвистической точки зрения. В работе анализируются компоненты фитонимов, встречающиеся в них аффиксы, морфемы и звуковые изменения, а также рассматривается их семантическая нагрузка. Обсуждается также роль фитонимов в устном народном творчестве, пословицах, поговорках, фольклорных образцах.

Ключевые слова; фитоним, названия растений, морфология, фонетика, морфемика, изменение звука, семантика, народная литература, узбекский язык.

Abstract; This work studies the morphological and phonetic characteristics of phytonyms (plant names) in the Uzbek language. Phytonyms are widely used in the vernacular and literary texts, and their structure, formation methods, and sound composition are of great importance from the point of view of linguistics. The work analyzes the components of phytonyms, the affixes, morphemes, and sound changes that occur in them, and also considers their semantic load. It also considers the role of phytonyms in folk oral literature, proverbs, sayings, and folklore samples.

Keywords: phytonym, plant names, morphology, phonetics, morphemics, sound change, semantics, folk art, Uzbek language.

Kirish; O'zbek tilidagi fitonimlar morfologik jihatdan turli xil tuzilishga ega bo'lib, ular so'z yasash modellari, leksik birliklarning shakllanishi va qo'shimchalanish qonuniyatlarini o'zida mujassam etgan til birliklaridir. Fitonimlarning morfologik xususiyatlarini o'rganish orqali nafaqat ularning tuzilishini, balki nomlashdagi milliy uslub va tildagi so'z yasash tendensiyalarini ham aniqlash mumkin. Fitonimlar odatda oddiy (tub), yasama, birikmali va qisqartma shakllarda bo'lishi mumkin. Ularning hosil bo'lishida esa affiksial (qo'shimchalar orqali), sintaktik (so'z birikmalari asosida), semantik va leksik vositalar keng qo'llaniladi.

Asosiy qisim; Avvalo, oddiy (tub) fitonimlar haqida so'z yuritilsa, ular hech qanday qo'shimchasiz, mustaqil holatda mavjud bo'lgan va ma'lum bir o'simlik turining nomi sifatida ishlatiladigan so'zlardir. Bunday fitonimlarga "rayhon", "g'o'za", "do'lana", "tol", "terak", "yantoq", "o'rik" kabi o'simlik nomlari misol bo'la oladi. Bu turdagi fitonimlar ko'pincha qadimiy turkiy leksik qatlamga mansub bo'lib, xalq tilida uzoq tarixga ega va keng tarqalgan birliklardir.

Yasama fitonimlar esa so'z yasovchi affikslar (qo'shimchalar) yordamida hosil qilingan bo'lib, ularning tarkibida morfologik analiz uchun asos bo'ladigan affiksli shakllar mavjud. O'zbek tilida eng ko'p uchraydigan yasama fitonimlar -chi/-gi, -zor/-lik, -guli/-gul qo'shimchalari yordamida yaratiladi. Masalan, "ituzum" (it + uzum), "qoraqalpoq" (qora + qalpoq), "ko'kalamzor" (ko'k + alam + zor), "chuchukmiyona" (chuchuk + miya + na) kabi nomlar bir yoki bir nechta so'zdan, ba'zan esa o'zaro bog'langan morfemalardan tashkil

topgan bo'ladi. Bu kabi fitonimlarda o'simlikning tashqi ko'rinishi, rangi, ta'mi, qayerda o'sishi, foydasi yoki boshqa belgilar asosida nomlanish yuzaga keladi.

Birikmali fitonimlar esa ikki yoki undan ortiq so'zlarning birikmasi asosida hosil bo'lgan murakkab nomlardir. Bu turdagi fitonimlar sintaktik yo'l bilan hosil qilinadi. Masalan: "yo'l bosh gul", "quyosh gullar", "qora choy", "ko'k rayhon", "tog' yong'og'i", "it boshi", "sariq chechak" kabi nomlar shular jumlasidandir. Bunday nomlarda aniqlovchi va aniqlanuvchi so'zlar grammatik bog'lanishda bo'ladi va ular bir butun nomlash birlik sifatida ishlatiladi. Bu esa o'simlik nomlarining shaklan ko'p komponentli, ma'nosan esa konkret tasviriy bo'lishiga olib keladi.

Fitonimlar tarkibida so'z yasovchi affikslar muhim rol o'ynaydi. Jumladan, -zor qo'shimchasi ko'pincha o'simlik o'sadigan joyni bildiruvchi nomlarni yaratishda qo'llaniladi: "g'ozpichanzor", "yantoqzor", "qamishzor". Shuningdek, -lik qo'shimchasi umumiylik, joy yoki o'simlikka oidlik bildiruvchi semantik yuklamaga ega bo'ladi: "barglik", "g'ozpanjalik", "qorag'ilik". -chi/-gi qo'shimchalari esa ko'proq o'simlikning funksional yoki xususiyat bildiruvchi jihatlarini ifodalash uchun ishlatiladi: "itquloqchi", "mallaqizg'aldoqchi", "shirinmiya" va h.k.

Metaforik va metonimik asosda yaratilgan fitonimlar ham o'ziga xos morfologik shakllanishga ega. Masalan, "qarg'atilli", "mushukoyoq", "ilonquloq" kabi nomlarda o'simliklar hayvon yoki boshqa jonzorlar bilan tashbehlik asosida nomlangan bo'lib, ularning shakli, bargi, gullari yoki boshqa qismlari shu hayvonlarning ayrim a'zolariga o'xshatilgan. Bu kabi nomlar xalq tilining poetik, obrazli qudratini aks ettiradi.

O'zbek tilidagi fitonimlarning yana bir morfologik xususiyati — leksik variantlikdir. Ayrim o'simliklar turli hududlarda turlicha morfologik shakllarda nomlanadi. Masalan, "kuyrukotu" (Surxondaryo), "ilonquloq" (Andijon), "devyaproq" (Toshkent viloyati), "ang'utgulli" (Buxoro) kabi nomlar bitta o'simlikka tegishli bo'lib, ularning morfologik shakli turlicha, lekin semantik mazmuni umumiydir. Bu holat dialektologik va etnolinguistik jihatdan o'ta muhim bo'lib, tilning hududiy morfologik ko'rinishlarini ochib beradi. Bundan tashqari, fitonimlar ba'zan reduplikatsiya yo'li bilan ham hosil bo'ladi: masalan, "barg-barg", "gul-gulak", "qiy-qiyigul" kabi nomlarda so'zlarning takrorlanishi orqali o'simlikning ko'p miqdordaligi yoki rang-barangligi ifodalanadi. Bu holat fitonimlarning ekspressiv-emotsional funksiyasini kuchaytiradi.

Fitonimlarning morfologik xususiyatlari ularning so‘z turkumlari bilan bog‘liqligini ham ko‘rsatadi. Aksariyat fitonimlar ot turkumiga mansub bo‘lib, ba‘zilari sifat yoki fe‘l bilan bog‘liq birliklardan hosil bo‘ladi. Masalan, “shifobaxsh” (sifat), “oqargul” (fe‘l + ot) kabilar turli morfologik bazalardan tashkil topadi. Bu esa tilning so‘z yasash imkoniyatlari va strukturaviy boyligini namoyon etadi. O‘zbek tilidagi fitonimlarning morfologik xususiyatlari juda rang-barang va ko‘p qatlamli bo‘lib, ular xalqning til boyligi, nomlash madaniyati va tafakkur uslubini ochib beruvchi muhim til birliklaridir. Ularning hosil bo‘lish usullari, tarkibiy tuzilmalari, qo‘shimchalanish tizimi, sintaktik qurilishi va dialektal tafovutlari orqali o‘zbek tili leksikasining boyligi va tarixiy qatlamlari chuqurroq yoritiladi.

O‘zbek tilida fitonimlar, ya’ni o‘simlik nomlari faqatgina leksik-semantik, etimologik yoki morfologik jihatdan emas, balki fonetik xususiyatlari bilan ham alohida tahlilga loyiq bo‘lgan til birliklaridandir. Ularning fonetik tizimi, ya’ni tovush tarkibi, tovushlar kombinatsiyasi, urg‘u joylashuvi, fonotaktik imkoniyatlari va fonetik variativligi tilshunoslikning muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan birini tashkil etadi. O‘zbek tilida mavjud bo‘lgan fitonimlar fonetik qurilishi jihatidan turlicha bo‘lib, ularning shakllanishi, talaffuzi va tashqi tovush qobig‘i ko‘plab omillar bilan bog‘liq. Quyida fitonimlarning fonetik xususiyatlarini uzluksiz matn tarzida, chuqur va keng yoritamiz.

Fitonimlar fonetik tuzilish jihatidan o‘zbek tilining umumiy tovush tizimiga mos bo‘lib, ularning shakllanishida tilga xos fonotaktik qonuniyatlar amal qiladi. Ularning asosiy fonetik xususiyatlaridan biri — tovushlar uyg‘unligidir. O‘zbek tilida, ayniqsa xalq orasida keng tarqalgan fitonimlarda undosh va unli tovushlar uyg‘unligi muhim rol o‘ynaydi. Masalan, “rayhon”, “gulsafsar”, “itbozori”, “bodom”, “shuvoq”, “qorag‘at” kabi nomlarda tovushlar o‘zaro fonetik muvofiqlik asosida birikkan bo‘lib, talaffuzda qulaylik yaratadi. Bu tovush uyg‘unligi fitonimlarning xalq orasida asrlar davomida og‘zaki nutqda mustahkam joy olganini ko‘rsatadi.

Xulosa

O‘zbek tilida fitonimlar xalq tafakkuri, milliy qadriyatlar va tabiat haqidagi tasavvurlarni aks ettiruvchi muhim til birliklaridan biridir. Ularning morfologik tahlili shuni ko‘rsatadiki, fitonimlar asosan tub so‘zlar, qo‘shimchali shakllar va so‘z birikmalaridan tashkil topadi. Fonetik jihatdan esa ular tovush tarkibi, urg‘u xususiyatlari hamda talaffuz o‘ziga xosliklariga

ega. Fitonimlarning shakllanishida qadimiy ildizlar, milliy leksika va dialektal unsurlar muhim rol o‘ynaydi. Shuningdek, ular xalq og‘zaki ijodi va yozma manbalarda keng qo‘llanilib, o‘zbek tilining boyligi va ko‘p qirraliligini namoyish etadi. Ushbu ish natijalari tilshunoslikda fitonimlarni chuqurroq o‘rganish, ularni lug‘atlashtirish va saqlashga hissa qo‘shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jo‘raev, N. **O‘zbek tilida o‘simlik nomlari.** – Toshkent: Fan, 1995.
2. Rahmonov, I. **O‘zbek tilining leksikologiyasi.** – Toshkent: O‘qituvchi, 2002.
3. G‘afurov, X. **O‘zbek tilining fonetika asoslari.** – Toshkent: Fan, 1998.
4. Qodirov, A. **O‘zbek tilining morfologiyasi.** – Toshkent: O‘qituvchi, 2004.
5. Normurodov, B. **Fitonimlar va ularning xalq og‘zaki ijodidagi o‘rni.** – Toshkent: Fan, 2010.
6. Zikrillaeva, M. **O‘zbek dialektologiyasi asoslari.** – Toshkent: O‘qituvchi, 2001.